

IPA ÈKA-ÈDÈ ÈKÓ LÓRÍ ÌFÓNKÁ ÀTÌ ÌLÒ ÀWỌN WÚNRÈN ÀSEGÍRÍMÀ KAN NÍ YORÚBÁ ÀJUMỌLÒ

Eniolá Níníqlá LÁDÍPỌ

National Institute for Nigerian Languages, Aba
08062719502 / eniolaladipo074@gmail.com

DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.20771870>

Àṣamọ

A ṣàkiyèsí wí pé àwọn ọ̀dọ kan ní agbègbè Èkó máa ń ṣe pàsípààrọ àwọn wúnrèn àsegírámà wònyí: **tí...bí**, àti **mi...mo** ní àwọn ipèdè Yorùbá kan, èyí tí ó sì máa ń fa àibétí mu àwọn ipèdè bẹ̀e. A gbìyànjú nínú isẹ̀-ìwádíí yìí láti ṣe ọ̀fintótó oríṣiríṣi àwọn gbólóhùn tí ifi àwọn wúnrèn wònyẹn rọ̀pọ ara wọn tí máa ń wáyé. A lo oḡbón idetí sí àwọn tó ń ṣafọ̀ lédè Yorùbá Èkó ní àwọn oríṣiríṣi ibùdókọ atí ní oḡbà Yunifásitì Èkó. A lo tíọ̀rì Ìtupalẹ̀ Àpẹ̀jùwe láti ṣe àlàyé àwọn àkọjó èdè fáyẹ̀wọ̀ tí a gbà sílẹ̀ gégé bí èròjà ìwádíí. Ohun tí a rí mú bọ̀ ní pé àwọn ihun tí **tí** àti **bí** ti lẹ̀ ṣe pàsípààrọ ara wọn wà, bakan náà ni tí **mi** àti **mo**. Ohun méjì ní ó jẹ kàyéfi; ikíní ní tí ìmúgbòòrò ọ̀fin pàsípààrọ **tí** pèlú **bí**, tí ó jẹ kí a bèrẹ̀ sí ní rí ipèdè tí kò bá ọ̀fin girámà mu. kàyéfi kejì ní tí fifi **mi** dípò **mo** àyọ́rísí èyí tí ó jẹ ipèdè tí kò tònà. A pe àkiyèsí àwọn oníròyìn, olùkọ̀, akẹ̀kọ̀ọ̀ àti àwọn sọ̀rọ̀sọ̀rọ̀ lórí rẹ́díò, tẹ̀lífisàn àti ìwé iròyìn gbogbo láti máa kiyèsí ohun tí wọn ń sọ láti dènà itànkalẹ̀ àyípadà ọ̀dì tí ó fẹ̀ máa súyọ nínú àwọn ipèdè bẹ̀e.

1. Èrèdì isẹ̀-ìwádíí

Ohun tó gún wa ní kẹ̀sẹ̀ inú láti ṣe isẹ̀-ìwádíí yìí ni àkiyèsí tí a ṣe nípa ipèdè àwọn ọ̀mọ̀ Èkó kan tí wọn fí **tí** dípò **bí**, àti lílo **mi** dípò **mo** nínú àwọn gbólóhùn kan gégé bí ó ti hàn nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ isàlẹ̀ yìí.

- (1) a. **Bí** Olú ti ń jó kò dára.
b. ***Tí** Olú tí ń jó kò dára.
- (2) a. **Mo** ti jeun.
b. ***Mi** ti jeun.

Ti a bá wo abala (b) nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ (1) – (2) wònyẹn, a ó rí pé kò tònà láti sọ irú gbólóhùn bẹ̀e ní Yorùbá Àjùmọ̀lò. Fún idí èyí, ibéèrè tí ó ń fẹ̀ idáhùn ni wònyí:

- a. Kí ló fa pàsípààrọ̀ àwọn wúnrèn náà?
- b. Sẹ̀ ibi gbogbo tí awé gbólóhùn **bí** tàbí **mo** bá tí ń súyọ ni a ti lẹ̀ fí wúnrèn àsegírámà **tí** àti **mi** dípò rẹ̀ ní sísẹ̀ntèlẹ̀ gégé bí ó ti hàn nínú (1-2) lókè?

1.1. Àgbéyẹ̀wọ̀ isẹ̀ àwọn aṣíwájú

Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọn onímọ̀ ló ti ṣisẹ̀ lórí àwọn wúnrèn àsegírámà. Àwọn bíi Awóbùlúyì (1978) (2008) àti (2013), Oyèlárań (1987), Déchaine (1993), Bámgbósé (1967) àti Ògúnbòwálẹ̀ (1967). A ó ṣe àyẹ̀wọ̀ àwọn isẹ̀ náà lẹ́sẹ́sẹ̀.

Nínú isẹ̀ Awóbùlúyì (1978), onímọ̀ náà sé àlàyé lórí àwọn wúnrèn àsegírámà pé ọ̀pọ̀ ọ̀rọ̀ ló wà tí ó jẹ pé àwọn onímọ̀ girámà kan gbà pé wọn kì í ṣe ọ̀rọ̀-orúkọ, sùgbón tí onímọ̀ yìí gbà pé ọ̀rọ̀-orúkọ ni wọn nípa isesí wọn nínú gbólóhùn. Méjì nínú àwọn wúnrèn bẹ̀e ni **tí** àti **bí**. Onímọ̀ yìí sé é lálàyé

pé ọ̀rọ̀-arọ̀pọ̀ orúkọ aṣàpejúwe ni àwọn gírámà àbáláyé máa n pe **tí** èyí tí kò sì rí bẹ̀ nítòrí atọ̀nà lásán ni **tí** n ẹ̀. Awóbùlúyì sọ ọ̀ di mímọ̀ pé **bí** dàbí atókùn tí a lò láti sọ gbólóhùn *Ọ̀jọ̀ bá wá* di ọ̀rọ̀-orúkọ tàbí isọdórúko b.a. *Bí Ọ̀jọ̀ bá wá...* Àmọ̀, tí a bá wo iṣẹ̀ Awóbùlúyì (2008), yàtò sí pé ó pe **bí** ní àfòmọ̀-àsopọ̀, ó ní ó tún lè jẹ́ ọ̀rọ̀ iṣe. Tí a bá wá fí àwọn iṣẹ̀ méjì yí wé ti ọ̀dún (2013) a ó rí wí pé yàtò diẹ̀ diẹ̀ ló wà níbẹ̀ torí atọ̀nà ni ó pe àwọn wúnrèn nàà.

Onímọ̀ Yorùbá mírán tí ó tún sọ̀rọ̀ nípa wúnrèn aṣegírámà ni Oyèláràn (1987). Kókó ohun tí iṣẹ̀ nàà dá lórí ni àgbéyèwò àwọn aṣegírámà kan lára èyí tí a n ẹ̀ àgbéyèwò wọn lówólówó. Èrò ọ̀jògbọn yìi kò fí bẹ̀ yàtò sí èrò Awóbùlúyì. Ohun tí ọ̀jògbọn Oyèláràn fí kásẹ̀ ọ̀rọ̀ rẹ̀ ni pé **bí** ní ẹ̀dà nínú gírámà Yorùbá. Fún ẹ̀kúnrẹ̀rẹ̀ àlàyé wo Oyèláràn (1987:33-34).

Onímọ̀ Yorùbá mírán tí ó jẹ́ ọ̀yìnbó ni Déchainé (1993). Ó sẹ̀gbè léyìn Awóbùlúyì (1978) àti Oyèláràn (1987) nípa pé òun nàà gbà pé ọ̀rọ̀-orúkọ ni '**bí**'. Ó sọ wí pé àwọn ẹ̀rì pọ̀ tí ó lè mu kí a gbà pé ọ̀rọ̀-orúkọ ni '**bí**'. Mǎrùn-un ni àwọn ẹ̀rì tí ó fún wa gẹ̀gẹ̀ bí ó ti hàn ní isàlẹ̀ yìi:

- (3) a. 'Bí' clauses may trigger L-deletion.
- b. As N, 'bí' licenses genitive case.
- d. 'Bí' clauses occur as the complement of N, marked for genitive case.
- e. 'Bí' clauses occur as the complement of P and N.
- ẹ. 'Bí' clauses occur in subject position. (Déchainé 1993:93)

Ohun tí (3) tùmọ̀ sí ni ó wà ní (4) isàlẹ̀ yìi:

- (4) a. Awẹ̀-gbólóhùn oní '**bí**' lè fa ipàrò isàlẹ̀ jẹ.
- b. Gẹ̀gẹ̀ bí OR '**bí**' lè sàmì sí àpòlà-oníbaátan.
- d. Awẹ̀-gbólóhùn oní '**bí**' lè jẹ́ àbọ̀ fún OR, tí a sàmì kéèsì ibátan fun.
- e. Awẹ̀-gbólóhùn oní '**bí**' lè jẹ́ àbọ̀ fún AT tàbí IS.
- ẹ. Awẹ̀-gbólóhùn oní '**bí**' lè sịṣẹ̀ olùwà.

OR dúró fún ọ̀rọ̀-orúkọ, AT dúró fún ọ̀rọ̀-atókùn, IS dúró fún ọ̀rọ̀-iṣe.

Tí a bá wo iṣẹ̀ Bámgbósé (1967), ohun tí ó sọ níbẹ̀ kò fí bẹ̀ yàtò sí ohun tí Awóbùlúyì sọ nípa **tí**. Kíkí ohun tí ó fẹ́ yàtò níbẹ̀ ni pé atọ̀nà ni Awóbùlúyì pé é, sùgbọ̀n ẹ̀rún aṣàpejúwe ni Bámgbósé pé é. Bámgbósé tún ṣàlàyé pé '**tí**' àti '**bí**' ni a fí n dá gbólóhùn kání mọ̀. Ó ní gbólóhùn kání yí ni àwọn gbólóhùn tí a fí máa n fí nńkan tí kò ì tí ṣẹ̀lẹ̀ hàn.

Nínú iṣẹ̀ Ọ̀gúnbòwálé (1967), ó pe **tí** ni arọ̀pọ̀-orúkọ àfaraṣé tàbí arọ̀pọ̀-orúkọ àsopọ̀. Ó ṣàlàyé pé **tí** la fí n so olórí awẹ̀-gbólóhùn mọ̀ awẹ̀-gbólóhùn àfaraṣé. Nígba tò tèsíwájú, ó ẹ̀ é láláyé pé àwọn ọ̀rọ̀-àsopọ̀ kan wà tí ó má n kówọ̀rìn pèlú ara wọn. Àpẹ̀rẹ̀ irú àwọn ọ̀rọ̀-àsopọ̀ bẹ̀ ní **bí...bá, kí...tó, àfí...bí, bí...tí, báyí...tí, yálà...tàbí, gẹ̀gẹ̀bí...tí**.

1.2. Kí ni wúnrèn aṣegírámà?

Ọ̀nà méjì la lè pín wúnrèn aṣegírámà sí, àwọn sì ni wúnrèn onítumọ̀ àdámọ̀ àti wúnrèn onítumọ̀ gírámà.

Wúnren onítumò àdámò jẹ àwọn wúnren tí a lè f'ínú ro ìtumò wọn, tí ó sì jẹ pé wọn lè dá dúró láì lò wọn nínú gbólóhùn. Àpẹẹrẹ irú àwọn bèè ni; **lọ, sáré, jẹun, jókòó, sùn, dide**, àti bèè bèè lọ

Nídàkẹjì èwè, wúnren onítumò gírámà ni àwọn wúnren tí kò ní ìtumò àdámò. Ìlò wọn nínú gbólóhùn ló máa n fí ìtumò wọn hàn. Ní ọpọ̀ ìgbà ló sì jẹ pé iṣẹ́ tí wọn n ẹ̀se nínú gbólóhùn ni ó máa n sọ orúkọ tí a máa fún àwọn wúnren tí ó wà ní ọ̀wọ̀ yìí.

Wàyí, lára àwọn wúnren onítumò gírámà ni **bí, mo**, àti **tí** nítorí a kò lè mọ ìtumò wọn láì jẹ pé a lò wọn nínú gbólóhùn tàbí iṣọ.

2. Ìfọnká wúnren aṣegírámà tí nínú gbólóhùn

Gégé bí a ẹ̀se mò pé a kò lè ka iye ọ̀rọ̀ tí sọ̀rọ̀sọ̀rọ̀ n sọ lójúnmọ̀ kan, bákan náà ọ̀nà tí ẹ̀ni kòòkan n gbà gbé ọ̀rọ̀ rẹ̀ kalẹ̀ máa n yàtò síra, nítorí sọ̀rọ̀sọ̀rọ̀ kan lè ní àkà ọ̀rọ̀ ju òmíràn lọ ní ọ̀pọ̀lọ̀ rẹ̀. Èwè, a mọ ọ̀rọ̀ lò tàbí gbékalẹ̀ ju ara wa lọ. Fún ìdí èyí, ohun tí a fẹ́ ẹ̀ lẹ́bẹ́ ìsọ̀rọ̀ yìí ni láti wo oríṣiríṣi ibi tí **tí** ti lè jẹyọ nínú gbólóhùn.

2.1. Ìlò tí gégé bí awé-gbólóhùn aṣàpẹjúwe

Oríki tí a lè fún awé-gbólóhùn aṣàpẹjúwe ni gbólóhùn tí ó máa n fí àwòmọ̀ hàn nínú àpọ̀là-orúkọ. Ó sì máa n jẹ kí a ní ìmọ̀ kíkún si nípa ọ̀rọ̀-orúkọ.

Bí àpẹẹrẹ:

- (5) a. [Owó **tí** mo ní] kò ì tó.
- b. [Omọ **tí** mo bí] pupa.
- d. [Ilé **tí** mo kọ] tóbi.
- e. [Aṣọ **tí** mo rà] ni o jí.
- ẹ. Mo rí [bàtà **tí** o rà].

Nínú àwọn àpẹẹrẹ wọnyẹn, a rí wí pé **tí** la lò láti fí yán àwọn ọ̀rọ̀-orúkọ wọnyẹn. Yàtò sí wí pé **tí** n yán ọ̀rọ̀-orúkọ, ó n ẹ̀se àpẹjúwe nípa ọ̀rọ̀-orúkọ ni: gégé bí ó ti hàn nínú (5b), ó n jẹ kó yé wa wí pé omọ̀ tí òun alára bí ni ó pupa, kí í ẹ̀se omọ̀ èlòmíràn. Bákan náà ni àwọn àpẹẹrẹ tó kù rí. Fún ìdí èyí, a rí wí pé **tí** la lò nínú àwọn àpẹẹrẹ wọnyẹn gégé bí èyán-aláwé gbólóhùn aṣàpẹjúwe.

2.2. Ìlò tí gégé bí awé-gbólóhùn kání

Awé-gbólóhùn yìí jẹ èyí tó máa n fí òkodoro tàbí ipilẹ̀ hàn àti àtubọ̀tán wọn. Bákan náà, awé-gbólóhùn yìí jẹ ìdàkẹjì gbólóhùn kànnípa.

Bí àpẹẹrẹ:

- (6) a. **Tí** mo bá lówó mà á kólé.
- b. **Tí** Sáyò bá dé n ó pè ọ.
- d. Ẹ́ o ó lọ **tí** kúnlé bá dé?
- e. A ó lọ **tí** Túndé bá jí.

Gégé bí àwọn àpẹẹrẹ tí a tọka sí lókè yìí, a rí wí pé iṣẹ́ tí **tí** n ẹ̀se níbí yàtò sí àwọn àpẹẹrẹ tí a tọka sí ni (5). Wàyí, iṣẹ́ tí a lè sọ pé **tí** n ẹ̀se níbí ni wí pé ó n fí ipò kání hàn nínú àwọn gbólóhùn wọnyẹn.

2.3. Ìlò tí gégé bí awé-gbólóhùn onítumò ìdí

Awé-gbólóhùn onítumò ìdí jẹ èyí tó máa n tọka sí ìdí tí ọ̀rọ̀-ìṣe kan fí ẹ̀se wáyé. Ó máa n fí ìdí ìwáyé nńkan hàn.

Bí àpẹẹrẹ:

- (7) a. Še mo jèbi **tí** mo fi nífèè ẹ?
 b. Ídì **tí** a fi n péjọ pò ni láti ẹ idánilékòò.
 d. Kí ló dé **tí** o fi dúró bèè yẹn?
 e. A ò mò ohun **tí** o fa ijà wọn.

Tí a bá fi ojú šùnùkún wo àwọn àpẹẹrẹ wònyẹn, a ó ri i wí pé **tí** n fi ìtumò ìdì hàn nínú àwọn gbólóhùn wònyẹn. Ìtumò tí ó sì gbé jáde yàtò sí àwọn tí a ti tóka sí ní àpẹẹrẹ (5) àti (6).

2.4. Ìlò **tí** gégé bí awé-gbólóhùn atóka ibikan

Awé-gbólóhùn atóka ibikan máa n ẹ àfihàn ọgángán ibi tí ọrọ-ìse n tóka sí.

Bí àpẹẹrẹ:

- (8) a. Padà sí ibi **tí** o ti n bọ.
 b. Báwo ni ibi **tí** ẹ lọ la lánàá?
 d. Ibi **tí** Túndé dúró sí kò dára.
 e. Mo rí Adé níbi **tí** ó ti n jó.

Nínú àwọn àpẹẹrẹ wònyẹn, a rí wí pé gbólóhùn náà n tóka si ibikan ni. Bákan náà, nígbà tí a n ẹ atóka ibikan yíi, kò ẹ é ẹ fún wa láti lo **tí** nikan, bèè, a ri wí pé **ibi** àti **tí** jọ n kọwọ̀ rìn ni. A kò lè dá **ibi** lò láì jẹ pé a lo **tí** mò.

Èwẹ̀, yàtò sí lílò **ibi**, ó ẹ é ẹ láti lo ọrọ̀ orúkọ (ilú tàbí àgbègbè) dípò rẹ̀. Ẹ wo àpẹẹrẹ ìsàlẹ̀ yíi.

- (9) a. Padà sí Èkó **tí** o ti n bọ.
 b. Báwo ni Bàrígà **tí** ẹ lọ lánàá?

Pèlú gbogbo àwọn àpẹẹrẹ tí a tóka sí ni (5) títi dé (9), a ti ri wí pé àwọn wúnrèn ašegírámà ò lè dá ìtumò ní àyàfi tí wọn bá súyọ nínú gbólóhùn. Bákan náà ni a ti rí oríširíši ọ̀nà m̀erín ọ̀tọ̀tọ̀ tí a ti lè bá **tí** padé nínú gbólóhùn tí ìtumò tí wọn gbé jáde ò sì jọra. Ohun tí ó kàn ní ìsọ̀rì kẹta ni láti wo ifónká **bí** nínú gbólóhùn.

3. Ifónká wúnrèn ašegírámà **bí** nínú gbólóhùn

Ohun tí orí yíi dá lórí ni láti ẹ àgbéyèwò ifónká **bí** nínú gbólóhùn. Wàyí o, lábẹ̀ ìsọ̀rì yíi la ó ti wo oríširíši ọ̀nà tí àwọn sọ̀rọ̀sọ̀rọ̀ n gbà lo **bí** nínú gbólóhùn.

3.1. **Bí** gégé bí atóka ibéèrè fún gbólóhùn

Gbólóhùn ibéèrè ni olùsọ̀rọ̀ fí máa n ní idáhùn tàbí ọ̀ye sí ohun tí kò mò tẹ̀lẹ̀. Oríširíši atóka ibéèrè ló wà. Àmọ̀ fún ìṣẹ̀ èyí, atóka ibéèrè **bí** ni a fẹ̀ gbéyèwò. Àpẹẹrẹ:

- (10) a. Wọn rí mi **bí**?
 b. Èmi á wá ma damira **bí**?

Tí a bá wo àwọn àpẹẹrẹ ọ̀kẹ̀ yíi, a ó ri wí pé **bí** n ẹ atóka ibéèrè ni, èyí tí idáhùn rẹ̀ sì lè jẹ̀ **bẹ̀ẹ̀ ní** àbí **ràrá**. Ní ìsọ̀rì tí ó kàn, a fẹ̀ ẹ àgbéyèwò **bí** gégé bí atóka awé-gbólóhùn ọ̀nà àgbàwáyé ìṣẹ̀lẹ̀.

3.2. **Bí** gégé bí atóka awé-gbólóhùn ọ̀nà àgbàwáyé ìṣẹ̀lẹ̀

Awé-gbólóhùn ọ̀nà àgbàwáyé ìṣẹ̀lẹ̀ jẹ̀ gbólóhùn tí ó n ẹ àfihàn bí ìṣẹ̀lẹ̀ kan ẹ ẹ nínú gbólóhùn tàbí afọ̀. Ẹ jẹ̀ kawo àwọn àpẹẹrẹ ìsàlẹ̀ wònyí:

- (11) a. Njẹ o rí mi **bí** mo ẹ wólé?
 b. **Bí** Olú ti n jó kò dára.
 d. **Bí** Olú ẹ wólé ni Adé jí.

Nínú àwọn àpẹẹrẹ wònyẹn, ilo **bí** n jẹ kí a mọ ọ̀nà bí nńkàn ẹ̀ ẹ̀lẹ̀ nínú gbólóhùn tàbí bí ẹ̀lẹ̀ kan ẹ̀ wáyé nínú gbólóhùn.

3.3. **Bí gégé bí awẹ-gbólóhùn kání**

Gégé bí a ẹ̀ sọ sáájú wí pé awẹ-gbólóhùn yí jẹ ẹ̀yí tó máa n fí òkodoro tàbí àbá ẹ̀lẹ̀ hàn àti àtubótán wọn nínú gbólóhùn tàbí afẹ̀.

Bí àpẹẹrẹ:

- (12) a. **Bí** o bá tó bẹ̀, má fún mí lówó mí.
 b. **Bí** kò bá nídíí, obínrin kí í jẹ, kúmólú.
 d. A ó jẹun **bí** Tinúkẹ bá dé.
 e. N ó sàlàyé ọ̀rọ̀ nàà fún ọ **bí** mo bá dé.

Bí nínú àwọn àpẹẹrẹ yẹn n fí pọ̀ kání hàn. Àkíyèsí tí a sì tún gbódò ẹ̀ ni wí pé **bí** àti **bá** máa n jó kówòórín nínú irúfẹ̀ gbólóhùn yíi ni.

3.4. **Bí gégé bí awẹ-gbólóhùn síṣẹ̀ntẹ̀lẹ̀**

Ohun tí a lẹ̀ ẹ̀ lálàyé nípa gbólóhùn yíi ni wí pé àwọn wúnrẹ̀n tí a lò níbẹ̀ jẹ wúnrẹ̀n tó máa n kówòórín, a kò lẹ̀ dá ọ̀kàn lò nínú ẹ̀.

Bí àpẹẹrẹ:

- (13) a. Bí ó tilẹ̀ jẹ pé ó wá, Adé kò rí i.
 b. Bí o tilẹ̀ se pé ọ̀run n wọ̀ bọ̀, èmi yóò rí i.

Nínú àwọn àpẹẹrẹ wònyẹn, a lo àwọn ọ̀rọ̀ tí a falà sí lábẹ̀ pọ̀ ni, bakan nàà a kò lẹ̀ dá apá kejì lò (ó ti lẹ̀ jẹ pé/ó ti lẹ̀ ẹ̀ se pé) láì jẹ pé a fí '**bí**' kun níwájú.

Èwẹ̀, ohun tí a sàkíyèsí nínú àwọn àpẹẹrẹ yẹn ni wí pé nínú irúfẹ̀ awẹ-gbólóhùn yíi, ó dàbí wí pé èdà mèta la lẹ̀ rí fún gbólóhùn yíi gégé bí ó ti hàn nínú àpẹẹrẹ yíi.

- (14) a. i. Bí ó tilẹ̀ jẹ pé ó wá, Adé kò rí i.
 ii. Ó wá bí ó tilẹ̀ jẹ pé Adé kò rí i.
 iii. Adé kò rí i bí ó tilẹ̀ jẹ pé ó wá.
 b. i. Bí ó tilẹ̀ se pé ọ̀run n wọ̀ bọ̀, èmi yóò rí.
 ii. Èmi yóò rí i bí ó tilẹ̀ se pé ọ̀run n wọ̀ bọ̀.
 iii. Ọ̀run n wọ̀ bọ̀ bí o tilẹ̀ se pé èmi yóò rí i.

Ìbèèrẹ̀ tí a lẹ̀ bí ra wa ni wí pé: Njẹ̀ gbogbo awẹ-gbólóhùn tí ó bá ní '**bí**' ni àti lẹ̀ rí irú àwọn èdà wònyí?

Bí àpẹẹrẹ:

- (15) a. **Bí** mo bá lówó, mà á kólẹ̀.
 b. Màá kólẹ̀ **bí** mo bá lówó.
 d. *Mo lówó **bí** mà bá kólẹ̀.

Kí ló fà á tí ẹ̀pèdè (15d) ò fí bá etí mu? Kí wá ló fa sàbàbí tí ọ̀rọ̀ fí rí bá yíi? A ò tì mò pàtó idáhùn tí a lẹ̀ fún ibèèrẹ̀ yẹn, a ní rẹ̀tí wí pé tí iwádíí bá n tẹ̀ síwájú, ó ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ kí a rí idáhùn sí ibèèrẹ̀ yíi.

4. **Pàṣípàrọ̀ bí àti tí aṣégbà**

Ohun tí a fẹ̀ gbìyànjú láti ẹ̀ ní ẹ̀sòrí yíi ni láti wo àwọn ọ̀nà tí a lẹ̀ gbà fí **tí** àti **bí** rọ̀pọ̀ ara wọn tí ó sì ma ba mu rẹ́gí, tí itumọ̀ tí ó má fún wa kò ní yàtò síra wọn.

4.1. Fífi tí rópò bí nínú àwẹ-gbólóhùn kání

Ò yẹ ka ni lókàn wí pé awẹ-gbólóhùn yíi ni a ní wí pé wọn máa ń fí àbá ìpilẹ̀ àtí àtubòtán wọn hàn nínú gbólóhùn tàbí afọ̀.

Bí àpẹẹrẹ:

(16) a. **Bí** mo bá lówó mà á kólẹ.

Tí mo bá lówó mà á kólẹ.

b. Sẹ o ó lọ **bí** kúnlé bá dé?

Sẹ o ó lọ **tí** kúnlé bá dé?

d. N ó rí ọ **bí** mo bá wá.

N ó rí ọ **tí** mo bá wá.

Nínú àwọn àpẹẹrẹ yíi, a rí wí pé ó ẹ ẹ látí fí àwọn wúnrèn méjéèjì rópò ara wọn. Bákan náà ní àwọn wúnrèn méjéèjì yíi gba aṣáájú ọ̀rọ̀-ìṣe ìyẹn **ba**. Èyí ló sì jẹ kó ẹ ẹ ẹ fún wa látí lè fí àwọn wúnrèn náà dípò ara wọn. Yàtò sí èyí, a rí wí pé gbólóhùn tí ó ń fí ìpò kání hàn ní àwọn gbólóhùn náà. Tí a bá wo àpẹẹrẹ ìsàlẹ̀ yíi, a ó rí wí pé gbólóhùn kání lohùn náà, àmọ́ a kò lè fí **tí** ẹ pàsípàrò **bí** nínú gbólóhùn náà.

Bí àpẹẹrẹ:

(17) a. **Bí** mo fẹ́ mo lè jẹun.

***Tí** mo fẹ́, mo lè jẹun.

b. **Bí** mo fẹ́ mo lè sùn.

***Tí** mo fẹ́ mo lè sùn.

Ohun tí a ṣàkíyèsí ní wí pé gbólóhùn kání tí a ti lè fí **tí** ẹ pàsípàrò **bí** gbòdò jẹ èyí tó ní aṣáájú ọ̀rọ̀-ìṣe **bá** nínú gẹgẹ́ bí ó ti hàn ní (16).

Nípa báyií, nínú gbólóhùn kání níkan la ti lè fí àwọn wúnrèn méjéèjì ẹ pàsípàrò ara wọn. Gẹgẹ́ bí a sì ti sọ aṣáájú wí pé èyí lè ẹ ẹ ẹ nípa lílo aṣáájú ọ̀rọ̀-ìṣe tẹlẹ́ ọ̀rọ̀-orúkọ nínú gbólóhùn.

5. Ìfí tí dípò bí aláìṣeégbà

Lábẹ̀ ìsọrí yíi ní á o ti fí àwọn gbólóhùn tí a kò lè fí àwọn wúnrèn méjéèjì ẹ pàsípàrò ara wọn hàn. Tí a ó sì sọ ìdí tí èyí kò ẹ ní ẹ ẹ ẹ.

5.1. Lílo bí fí dípò tí nínú awẹ-gbólóhùn onítumò ìdí

Kò ẹ ẹ ẹ látí fí **bí** dípò **tí** nínú awẹ gbólóhùn tí ó lè fún wa ní ìtumò ìdí. Ìdí niyí tí àwọn gbólóhùn kan ẹ gba àmì iràwọ̀ nínú àpẹẹrẹ ìsàlẹ̀.

(18) a. Kò sí nńkan méjì **tí** mo ẹ ń gbé àpótí ìbò.

***Kò** sí nńkan méjì **bí** mo ẹ ń gbé àpótí ìbò.

b. Sẹ mo jẹbi **tí** mo ẹ nífẹ́ ẹ?

***Sẹ** mo jẹbi **bí** mo ẹ nífẹ́ ẹ?

Tí a bá wo àpẹẹrẹ (18a), a ó rí wí pé oríṣi ìtumò méjì ní gbólóhùn náà ní, tí ó sì jẹ pé ìtumò ẹ ọ bá ibi tí a ti ń ẹ afọ̀ mu. Ìtumò tí gbólóhùn náà sì fún wa ni:

- i. ìdí to fí fẹ́ díje ìsèlú
- ii. Àkókò tí a ń gbé àpótí.

Fún ìdí èyí, **bí** ò lè rópò **tí** nínú gbólóhùn náà nítorí kò lè fún wa ní ìtumò ìdí nínú àwẹ-gbólóhùn ọ̀kè yí. Bákan náà ní ó rí fún àpẹ̀rẹ (18b), a kò lè fí **bí** ẹ̀se pàsípàrò **tí** nínú awẹ-gbólóhùn onítumò ìdí.

5.2. Lílò **bí** fí dípò **tí** nínú awẹ-gbólóhùn aṣàpẹ̀júwe

Gégẹ́ bí a ti sọ ́sájú pé awẹ-gbólóhùn aṣàpẹ̀júwe jẹ́ gbólóhùn tí ó máa ń fí àwòmò hàn nínú àpólà-orúko.

Bí àpẹ̀rẹ:

- (19) a. Òwó **tí** mo ní kò ì tó.
*Òwó **bí** mo ní kò ì tó.

- b. Ilé **tí** mo kọ tóbì.
*Ilé **bí** mo kọ tóbì.

- d. Aṣọ **tí** mo jí ló gbé mi dẹ̀wòn.
*Aṣọ **bí** mo jí ló gbé mi dẹ̀wòn.

Àwọn gbólóhùn yí jẹ́ awẹ-gbólóhùn aṣàpẹ̀júwe oní **tí** tí ó sì ń ẹ̀se àpẹ̀júwe nípa ọ̀rò-orúko. Kò sì ẹ̀se ẹ̀se láti fí **bí** rópò **tí** nínú gbólóhùn náà, nítorí kò lè ẹ̀se àpẹ̀júwe ọ̀rò-orúko tí a bá lò ó nínú gbólóhùn. Yàtò sí èyí, kò lè fún wa ní ìtumò tí a ń retí. Bákan náà kò lè dún dáadáa létí nígbà tí a bá lò ó nínú gbólóhùn.

5.3. Lílò **bí** fí dípò **tí** nínú gbólóhùn atọ̀ka ibikan

Awẹ-gbólóhùn atọ̀ka ibikan jẹ́ gbólóhùn tó máa ń ẹ̀se àfihàn ibi tí ẹ̀sẹ̀lẹ̀ tí wáyé nínú gbólóhùn.

Bí àpẹ̀rẹ:

- (20) a. Padà sí ibi **tí** ó ti ń bọ.
*Padà sí ibi **bí** ó ti ń bọ.

- b. Bólá mú mi lọ sí ibi **tí** Jọké wà.
*Bólá mú mi lọ sí ibi **bí** Jọké wà.

Tí a bá wo àwọn àpẹ̀rẹ̀ wònyẹn, a ó rí wí pé àwọn tí a fí àmí (*) sí kì í ẹ̀se gbólóhùn Yorùbá tí ó ní ìtumò. Bákan náà, kò ẹ̀se ẹ̀se fún àwọn sòròsòrò láti sọ irúfẹ́ gbólóhùn bẹ́. Yàtò sí èyí, gbólóhùn náà ò dún létí dáadáa. Fún ìdí èyí, kò ẹ̀se ẹ̀se láti fí **bí** rópò awẹ-gbólóhùn oní **tí** tó ń tọ̀ka ibikan.

Wàyí, a ti rí àwọn awẹ-gbólóhùn oní **tí** tí a kò lè lo **bí** fí ẹ̀se pàsípàrò rẹ́. Fún ìdí èyí, a ó tẹ̀síwájú láti wo àwọn awẹ-gbólóhùn **bí** tí a kò lè fí **tí** náà ẹ̀se pàsípàrò rẹ́.

5.4. Lílò **tí** fí dípò **bí** nínú awẹ-gbólóhùn ọ̀nà àgbàwáyé ẹ̀sẹ̀lẹ̀

Sàkání miiran tí kò tún ẹ̀se ẹ̀se láti fí **tí** dípò **bí** ní àwọn awẹ gbólóhùn kan tí a ti máa ń fí ọ̀nà àgbàwáyé ẹ̀sẹ̀lẹ̀ hàn. Bí àpẹ̀rẹ:

- (21) a. Njẹ́ o rí mi **bí** mo ẹ̀se wọlé?
*Njẹ́ o rí mi **tí** mo ẹ̀se wọlé?

- b. **Bí** Olú tí ń jó kò dára.
***Tí** Olú tí ń jó kò dára.

- d. **Bí** Olú ẹ wólé ni Adé jí.
***Tí** Olú ẹ wólé ni Adé jí.

Irúfẹ àpẹẹrẹ yìí gan-an ló jẹ kí a ẹ ẹsẹ lórí àwọn wúnrèn náà. Bẹẹ, tí a bá wo àpẹẹrẹ yẹn, ó jẹ irú gbólóhùn tí a máa ń bá padé lẹnu àwọn ọmọ Èkó kan, ohun tí á máa ń bá padé lẹnu wọn ni:

(22) Ẹjẹ o rí mi **tí** mo ẹ wólé?

Tí a bá sì wo gbólóhùn náà dáadáa, a ó rí wí pé èyí yàtò sí àwọn àpẹẹrẹ tí a ti ń ẹ bọ nítorí pé gbólóhùn èyí dún dáadáa létí, iye (22). A kòlè tètè mò wí pé kò tònà láti ma ẹ irú ipèdè bẹẹ. Fún idí èyí, àwọn ipèdè yìí, kí í ẹ ojúlówó èdè Yorùbá. A lè ka wọn sí ipèdè Èka Èkó.

6. Ifẹnká àti ilò wúnrèn aṣegírámà mo àti mi nínú gbólóhùn

Ohun tí a fẹ ẹ lẹbẹ isòrí yìí ni láti wo ibi tí **mo** àti **mi** ti lè jẹyọ nínú gbólóhùn. Bákan náà, a ó wò ó bóya ó ẹ ẹ kí a fi wọn ẹ pàṣipàrò ara wọn. Ẹ jẹ ka wo àwọn àpẹẹrẹ isàlẹ wònyí.

- (23) a. **Mo** lọ sọjà lánàá
b. **Mo** jẹun, **mo** sì yọ

- (24) a. Adé jẹ dòdò **mi**
b. Adé da omi **mi** nù
d. Ìwé è **mi** ni Adé jí

Mo ni gbogbo elédè Yorùbá ní ibèrẹ pèpè gbà pé ó jẹ ọrọ-arópò orúkọ ẹnikíní ẹyọ tí ó wà ní ipò olùwà gégé bí ó ti hàn ní (23). Ní ti **mi**, ọrọ-arópò orúkọ ẹnikíní ẹyọ tó máa ń suyo ní ipò àbò ní. Èyí lá fi hàn nínú (24). A lè sọ pé àpẹẹrẹ (24d) yàtò nítorí ipò tí ó ti jẹyọ; àpólà orúkọ olóhùn sì ni ní (24d). Sùgbón a rí àwọn àyàfí sí ohun tí a sọ lókè yìí nípa ọrọ-arópò orúkọ náà. Írísí méjì ni ó máa ń ní:

- a. tí atọka iyísódì **kò** bá má tẹlẹ ọrọ-arópò orúkọ náà, **n** ni ìrísí ẹ ma jẹ. Bí àpẹẹrẹ **N kò** lọ. Kò ẹ ẹ ẹ lẹti sọ pé **Mo kò** lọ.
b. ó ẹ ẹ ẹ kí ó yí padà sí **mi**. Nígba tí ó bá yíra padà sí **mi**, ó di dandan kí ipàjẹ kónsónàntì iyísódì wáyé bí àpẹẹrẹ **Mi** ò lo. Ó sì lè jẹ **Mi in** lọ. Ojúlówó Yorùbá kò ní sọ pé **Mi kò** lọ.

Àwọn ibi tí wúnrèn náà ti lè jẹyọ ni a ti fi hàn níbí. Ohun tí ó jẹ ohun iyálẹnu ni sise pàṣipàrò àwọn wúnrèn náà gégé bí a ti ẹ fi hàn ni (2) lókè. Ibi tí àyè ti lé gbà wá láti fi **mi** rópò **mo** ni nígba tí a bá ń ẹ iyísódì gégé bí àpẹẹrẹ isàlẹ yìí.

- (25) a. **Mo** jẹun **Mi** in jẹun **Mi** ò jẹun
b. **Mo** lo **Mi in** lọ **Mi** ò lo

Pèlú àpẹẹrẹ yìí, a lè sọ wí pé àsilò lásán ni àwọn tí ń fi **mi** rópò **mo** ń ẹ. Ẹ wo àwọn àpẹẹrẹ isàlẹ yìí.

- (26) a. **Mo** lọ sọjà lánàá
***Mi** lọ sọjà lánàá

b. **Mo** jẹun, **mo** sì yọ
***Mi** jẹun, **mi** sì yọ

7. Ìsọníṣokí ohun tí a ẹ̀ nínú یشه-ìwádíí yíí

Gégé bí a ẹ̀ sọ sáájú wí pé ìdí tí a fí dájú lẹ̀ یشه-ìwádíí yíí nì àkíyèsí tí a ẹ̀ nínú ipèdè àwọn ọmọ Yorùbá kan nì agbègbè Èkó tí wọn máa n fí *tí* dípò *bí*; àti *mi* dípò *mo* nínú àwọn awé-gbólóhùn Yorùbá kan gégé bí a tí ẹ̀ àfihàn wọn.

7.1. Ìgúnlẹ̀

Ohun tí a rí mú bọ̀ nì pé àwọn ihun tí *tí* àti *bí* ti lẹ̀ ẹ̀ pàsípààrò ara wọn wà dáadáa, bakan náà nì ọ̀rọ̀ rí nì tí *mi* àti *mo* nígbà tí wọn bá jẹyọ nípò olùwà gégé bí ó ti hàn nì (27).

(27) a. *Bí* kò bá nídíí, obínrin kì í jẹ Kúmólú.

Tí kò bá nídíí, obínrin kì í jẹ kúmólú.

b. *Mo* jẹun

Mi ìn jẹun

Mi ò jẹun

Ohun méjì nì ó jẹ káyẹfí nínú àbájáde ìwádíí wa. Ìkíní nì tí àmúgbòòrò ọ̀fin pàsípààrò *tí* pèlú *bí* lówó kan àti *mi* pèlú *mo* lówó kejì, tí ó jẹ kí a bèrẹ̀ sí nì rí ipèdè tí kò bá ọ̀fin gírámà mu.

(28) a. *Bí* mo fẹ̀ mo lẹ̀ jẹun.

**Tí* mo fẹ̀, mo lẹ̀ jẹun.

b. *Mo* ti dé.

**Mi* ti dé.

Wàyí o, láti lẹ̀ ẹ̀ idáhùn kíkún sí ibèèrè tí a bèèrè sáájú wí pé; Kí ló fa pàsípàrò àwọn wúnrèn náà? Ìwádíí yíí fí hàn pé àwọn tí wọn nì sọ irú ipèdè tí a fí hàn nì (28a*) sọ ọ̀fin gbólóhùn kání di káriayé tí a tí lẹ̀ lo irúfẹ̀ gbólóhùn bèè. Ní tí *mi*, a fí hàn pé ó lẹ̀ jẹyọ nípò olùwà nínú gbólóhùn iyísódì (f.w. 27b). A léró pé èyí nì wọn fí nì ẹ̀ pàsípàrò rẹ̀ nì àwọn ibi tí kò ti tònà náà.

A nì pe àkíyèsí àwọn oníróyìn, olùkọ̀, akékọ̀ ọ̀tí àwọn sòròsòrò lórí rẹ́díò, tẹlífisàn àti iwé ìròyìn gbogbo láti máa kíyèsí ohun tí wọn nì sọ jáde lẹnu láti dènà itànkálẹ̀ àyípadà ọ̀dì tí ó fẹ̀ máa sùyo nínú àwọn ipèdè bèè nì Yorùbá àjùmòlò lóde oní.

Nítórí ìdí èyí, ìmòrán wa nì wí pé, itánijí gbódò wà fun àwọn ọ̀dò tó wà nì agbègbè Èkó láti lẹ̀ sín àwọn olùgbọ̀ wọn nì gbèrẹ̀ ipàkọ̀ nígbà tí wọn nì bá sètò ìròyìn tàbí ikóni wọn láti jẹ kí wọn mò bóyá ọ̀gìdì Yorùbá Àjùmòlò nì wọn lò àbí wọn nì ẹ̀ àmúlùmálà èka-èdè Èkó pèlú Yorùbá Àjùmòlò nínú ìsòrò wọn. Bí bèè kọ̀, nì ọ̀jọ̀ iwájú àfàimọ̀ kí wọn má wà sọ irú ipèdè bèè di tí irọ̀ di Yorùbá Àjùmòlò ọ̀títọ̀. Àbá síninì nì gbèrẹ̀ ipàkọ̀ yíí, kò nì jẹ kí a mò wí pé àmúlò èka-èdè níbi tí a bá tí nì retí àmúlò Yorùbá Àjùmòlò pónnbélén nì ó le mú kí ilò àpólà oní *tí* àti oní *bí* tí a tọka sí nínú apilẹ̀kọ̀ yíí kò fí nì dàbí ẹ̀nì pé aṣewádíí kò mò pé bí èka-èdè àti Yorùbá Àjùmòlò tí lẹ̀ nì àwọn ìjọra náà nì wọn nì àwọn iyàtò tí èka èdè olùsòrò sì lẹ̀ dígbà hàn tí ó bá nì sòrò.

Ìwé Ìtókasi

- Awobuluyi, O. (1978). *Essential of Yorùbá Grammar*. Ibadan, Nigeria: Oxford University Press.
- Awobuluyi, O. (2008). *Èkó Ìṣẹ̀dà-òrò Yorùbá*. Ondo: Mortem Paperbacks.
- Awobuluyi, O. (2013). *Èkó Gírámà Èdè Yorùbá*. Osogbo: Atman Limited.
- Bamgbose, A. (1967). *A short Yorùbá Grammar*. Ibadan: Heinemann Educational Books (NIG) Limited.
- Déchaine, R. (1993). *Predicates across Categories: Towards a category neutral Syntax*. Doctoral Dissertation, University of Massachusetts, Amherst.
- Ogunbowale, P. (1967). *The Essentials of the Yorùbá Language*. University of London Press.
- Oyelaran, O. (1987). Ọ̀nà kan kò wọ̀jà: Mofólójì Yorùbá. *Journal of the Yorùbá Studies of Nigeria*, 25-44.